

गोपाळ हरी देशमुख (लोकहितवादी)

(१८२३ ते १८९२)

प्रास्ताविक

गोपाळ हरी यांचे घराणे मुळचे पावस (रत्नागिरी) येथील व त्यांचे मूळ आडनाव सिधये (सिद्धये) पण त्यांच्या पूर्वजांकडे १२ गावांची देशमुखी होती त्यामुळे देशमुख आडनावाने ते ओळखले जाऊ लागले गोपाळ हरींचे आजोबा गोविंदराव पुण्यात पेशव्यांकडे चाकरीसाठी आले. तर वडील हरीपंत देशमुख सेनापती बापू गोखले कडे फडणीस म्हणून आणि नंतर पेशव्यांकडे वकील म्हणून काम करत होते.

हरीपंत देशमुख यांचे तिसरे अपत्य गोपाळ यांचा जन्म पुणे येथे १८ फेब्रुवारी १८२३ रोजी झाला. लहानपणीच त्यांचा विवाह झाला. त्यांच्या पत्नीचे नाव गोपिकाबाई होते. मराठी शाळेत त्यांचे शिक्षण झाले. खाजगी वर्गात त्यांनी इंग्रजीचाही अभ्यास केला. त्यातून त्यांना आधुनिक विचारांचा परिचय झाला. त्यांना मराठी, इंग्रजी सह संस्कृत, फारसी, गुजराती, हिंदी भाषाही येत होत्या.

लोकहितवादी शिक्षण पूर्ण करून नोकरी करू लागले. अनुवादक म्हणून त्यांनी काम केले. पुढे ते मुन्सफ झाले कार्यक्षमतेमुळे त्यांची भरभर पदोन्नती झाली. १८६३ मध्ये ते न्यायधीश म्हणून काम करू लागले. पुढे ते जिल्हा न्यायधीश झाले. १८७९ मध्ये गोपाळ नोकरीतून निवृत्त झाले. त्यानंतर काही काळ रतलाम संस्थांचे दिवाण म्हणूनही त्यांनी काम केले.

गोपाळ हरीपंत देशमुख अखेरच्या काळात पुण्यास होते. ९ ऑक्टोबर १८९२ रोजी त्यांचा मृत्यू झाला. गोपाळ हरीपंत देशमुख हे लोकहितवादी या नावाने अधिक प्रसिद्ध आहेत. लोकहितवादी यांचे सुधारणा कार्य मोठे असल्याने इंग्रजांनी जे. पी. व रावबहादूर पदव्यांनी त्यांचा गौरव केला. लोकहितवादी यांचे कार्य प्रेरणादायी आहे. त्यांच्या सखोल विचारांनी व त्यांच्या लेखनाने समाजाला नवी दिशा देण्याचे काम केले. त्यांचे कार्य पुढीलप्रमाणे आहे.

लोकहितवादींचे विचार व कार्य

वृत्तपत्रातून सुधारणांचा पुरस्कार

लोकहितवादींनी यांनी लोकांना जागृत करण्यासाठी लेखन केले. आपल्या लेखन कौशल्याचा उपयोग करून साध्या सोप्या भाषेत लोकांना योग्य अयोग्य याबाबत मार्गदर्शन करत विचारप्रवृत्त केले. प्रभाकर साप्ताहिकात १८४८ ते १८५० कालावधीत लोकहितवादींचे सुधारणांचा पुरस्कार करणारे व आपल्या दोषांची कारणमीमांसा करणारे शंभरपेक्षा जास्त (१०८) वैचारिक लेख (पत्रे) प्रसिद्ध झाले. या लेखांमधून अनिष्ट प्रथा व अंधश्रद्धा तसेच इतर दोषांवर टिका करण्यात आली. त्यातून समाज जागृती घडविली. हे लेख खूप गाजले. हे लेख गोपाळ हरी यांनी लोकहितवादी नावाने लिहिले. त्यामुळे गोपाळ हरी यांना लोक लोकहितवादी नावानेच ओळखू लागले. डॉ.आंबेडकरांनी हे लेख पुन्हा आपल्या 'बहिष्कृत भारत' या वृत्तपत्रातून प्रकाशित केले एवढे हे लेख महत्त्वपूर्ण होते. लोकहितवादींनी ज्ञानप्रकाश, ज्ञानोदय, बुद्धिप्रकाश, आर्यज्ञानवर्धक, बॉम्बे टाइम्स, थिओसॉफिस्ट

अशा अनेक वृत्तपत्रातून सुधारणाविषयक लेख लिहिले. पुढे १८८२ मध्ये त्यांनी लोकहितवादी नावाचे मासिक सुरु केले. लोकहितवादी यांनी वृत्तपत्रातून सुधारणांचा प्रसार होण्यासाठी व समाजात विचार जागृती होण्यासाठी केलेले कार्य बहु मोल आहे

प्रबोधनपर ग्रंथलेखन

वृत्तपत्रातून लेख लिहितानाच लोकहितवादी यांनी केलेले ग्रंथ लेखनही मोठे आहे. ज्ञान प्रसारासाठी त्यांनी विविध विषयांवर (समाज, धर्म, अर्थ, इतिहास) लेखन केले. लक्ष्मीज्ञान, यंत्रज्ञान, हिंदुस्थानास दारिद्र्यता येण्याची कारणे व त्याचा परिहार आणि व्यापारविषयी विचार, स्थानिक स्वराज्य व्यवस्था, पानिपतची लढाई, हिंदुस्थानचा इतिहास पूर्वार्ध, प्राचीन आर्यविद्या व रीती, राजस्थानचा इतिहास, पृथ्वीराज चौहानचा इतिहास, स्वामी दयानंद सरस्वती यासह त्यांचे एकूण ३६ ग्रंथ आहेत. आपल्या वैविध्यपूर्ण लेखनातून त्यांनी सुधारणाविचार व राष्ट्रवादी भावना वाढेल याकडे लक्ष दिले. आदर्श राष्ट्र उभारणीसाठी त्यांचे प्रबोधनपर लेखन प्रेरणादायी ठरले.

सुधारणावादी समाजांचे काम

लोकहितवादी सुधारणांचे पुरस्कर्ते होते. याच काळात सुधारणा कार्य करणाऱ्या संस्थांशीही ते जोडले गेले. तत्कालीन विविध सुधारणावादी संस्थांमध्येही त्यांनी काम केले. आर्य समाज व प्रार्थना समाजात लोकहितवादींनी काम केले. आर्य समाजाचे संस्थापक स्वामी दयानंद सरस्वती ह्यांच्याविषयी लोकहितवादींना आदर होता. लोकहितवादीयांनी त्यांचे चरित्रही लिहिले आहे. मुंबई आर्य समाजाचे मुख्य म्हणूनही त्यांनी काही काळ काम केले. लोकहितवादी जेथे गेले तेथे त्यांनी लोकसेवा केली व त्यासाठी सुधारणा संस्था स्थापन केल्या. ते अहमदाबादला नोकरीनिमित्त असताना त्यांनी अहमदाबादला प्रार्थना समाज स्थापन करण्यात लोकहितवादीची मदत महत्त्वाची ठरली. काही बाबतीत दोन्ही समाजाशी त्यांचे मतभेद होते. तरी या समाजाच्या सुधारणा कार्यास लोकहितवादी यांनी मदत केली आहे. याच काळातील सुधारणावादी थिओसॉफीकल सोसायटीशी त्यांची जवळीक होती. थोडक्यात विविध समाजांच्या मदतीने लोकहितवादी यांनी सुधारणांचा प्रसार व त्याविषयक जाणीव निर्माण करण्यास कार्य केले.

ग्रंथप्रामाण्यास विरोध

समाज व्यवस्था व रचनेच्या पायाशी असलेल्या विचारांचा भौतिकवादी दृष्टीने लोकहितवादींनी पहिल्यांदा विचार सुरु केला. पोथ्या पुराणे व तत्सम ग्रंथातील अंधश्रद्धेविरोधात आवाज उठविला. माणसानीच शास्त्रवचन तयार केली असल्याने ती अंतिम नसून त्यात बदल शक्य असल्याचे त्यांनी मांडले. कुणीही सांगितले म्हणून ऐकण्याच गरज नाही आपल्याला बुद्धी असल्याने आपण आपल्या बुद्धीच्या कसोटीवर ते तपासूनच स्वीकारायला हवे.

स्त्री प्रश्न सोडविण्यासाठी कार्य व अनिष्ट प्रथांना विरोध

मागील काही शतकांपासून खालावत गेलेली स्त्रियांची स्थिती व बंधने १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात मोठ्याप्रमाणावर वाढली होती. बालहत्या, बालविवाह, बहुपत्नीकत्व जरठबालाविवाह, हुंडा पडदा पद्धती, सती, केशवपन अशा अनेक समस्या होत्या. विधवा विवाह मान्य नव्हते. स्त्री शिक्षणाचा व त्यांना वारसा अधिकार नव्हता. स्त्रियांचे असे अनेक प्रश्न होते. अशा विविध समस्या विरोधात लोकहितवादी यांनी लेखन केले.

अन्यायाचा निषेध करत स्त्री विषयक सुधारणांचा पुरस्कार केला. 'लग्नाविषयी विचार' लेखातून ते मुलीच्या जन्म विषयक कुटुंबातील मानसिकतेवर प्रकाश टाकतात. स्त्री विषयक विविध प्रथा कशा अनिष्ट असून त्यामुळे होणारी हानी लोकहितवादी मांडून अनिष्ट प्रथांच्या विरोधात भूमिका घेतात. त्यामुळेच त्यांची भूमिका व कार्यामुळे महाराष्ट्रात स्त्रीवादी चळवळीचा पाया घातला गेला असे काही लेखकाना वाटते.

विधवा विवाहाचा पुरस्कार

पुनर्विवाहाचा प्रश्न याकाळात गाजत होता. मागील जन्मातील पाप पुण्याचा वैधव्याचा संबंध नाही असे सांगत त्यांनी विधवा विवाहाचे समर्थन केले. शतपत्रातील पाच लेख विधवा विवाह पुरस्कार व आक्षेपांना उत्तरे देण्यासाठी लिहिले आहेत. उलट विधवा विवाहामुळे स्त्रीचे अनेक प्रश्न सहज सुटू शकतात असे त्यांचे मत होते आणि जर पुरुष पत्नीच्या मृत्युनंतर दुसरा विवाह करू शकत असेल तर तो अधिकार स्त्रियांनाही मिळायला हवा त्यासाठी धर्मशास्त्रातही बदल करण्यास लोकहितवादी सांगत होते. लोकहितवादी पुरुषप्रधान व्यवस्थेच्या विरोधात होते. स्त्री केवळ शोभेची वस्तू नसून त्यांना समान अधिकार देण्याचा ते पुरस्कार करत.

स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार

स्त्रियांचे अनेक प्रश्न आहेत आणि या प्रश्नांचे मूळ शिक्षणाच्या अभावात आहे. लोकहितवादी स्त्री शिक्षणाच्या प्रसाराला अनुकूल होते. जर स्त्री शिकली तर पुढील सर्व पिढ्या सुसंस्कृत होतील असे त्यांचे मत होते. तसेच स्त्री स्वावलंबी असली पाहिजे, झाली पाहिजे याचाही ते पुरस्कार करतात व त्यासाठीही शिक्षणाची आवश्यकता पटवून देतात.

आधुनिक शिक्षण व इंग्रजी भाषा व मातृ भाषेचा पुरस्कार

देशाच्या व समाजाच्या विकासासाठी योग्य व समान शिक्षण महत्त्वाचे असते. अनिष्ट प्रथा शिक्षणाने नष्ट होतात. शिक्षणामुळे पाश्चात्यांचा विकास झाला. आपल्यालाही विकासासाठी शिक्षण आवश्यक आहे. लोकहितवादी आधुनिक भौतिक शिक्षणाचे पुरस्कर्ते होते. शिक्षण ही सामाजिक प्रगती आणि वैयक्तिक सक्षमीकरणाची गुरुकिल्ली आहे असा त्यांचा दृढ विश्वास होता. पाश्चात्य शिक्षणाबरोबर ते इंग्रजी भाषेचाही पुरस्कार करतात. मराठी शाळेत इंग्रजी शिक्षक नेमण्याची तसेच नॉर्मल स्कूल सुरु करण्याची त्यांनी मागणी केली होती. अर्थात इंग्रजी भाषेबरोबरच त्यांनी मातृभाषेतून दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाचेही समर्थन केला आहे.

वाचनालयांचा पुरस्कार

शिक्षण व विचार विकासासाठी वाचनालये वाढली पाहिजे असे लोकहितवादी यांचे मत होते म्हणून ते जेथे गेले तेथे त्यांनी वाचनालय सुरु करण्यास प्रयत्न केले व प्रोत्साहन दिले. पुढाकार घेऊन मदत देत वाईला असताना त्यांनी तेथे वाचनालय स्थापन केले. पुण्यातही मराठी वाचनासाठी नगर वाचनालय सुरु केले. धार्मिक उपक्रमांपेक्षा वाचनालयाचे महत्त्व ते जास्त मानत.

अव्यावहारिक शिक्षण व प्रथांचा त्याग

जुन्या कालबाह्य शिक्षणाचा त्यांनी त्याग करावा असे सांगितले. संस्कृत विद्या कितीही महत्त्वाची असली तरी आजच्या काळात तिचा प्रत्यक्ष व्यवहारात काही उपयोग नाही. उपवास, जप, तप, अनुष्ठान करून

प्रश्न सुटणार नाही व इच्छाही पूर्ण होणार नाहीत. सध्याच्या पंडितांना काळाचे व व्यावहारिक ज्ञान नसल्याने त्याप्रकारच्या शिक्षणाने समाजाचे व देशाचे हित होणार नाही. इंग्रजीच्या तुलनेत संस्कृत ग्रंथ अव्यावहारिक व निरूपयोगी असल्याचे ते मानत. थोडक्यात संस्कृत व पारंपरिक शिक्षणाचा व प्रथांचा त्याग करण्याची गरज लोकहितवादी मांडत.

जातीभेदास विरोध

लोकहितवादी यांचा जाती व्यवस्थेस विरोध होता. समाजाला प्रगती करावयाची असेल तर त्याने जाती अभिमान न धरता एकत्र आले पाहिजे. सर्व माणसे जन्मतः समान आहेत. जात जन्माने नाही तर कर्माने ठरते. जाती या धर्मग्रंथातून पोसला गेलेला सामाजिक अन्याय असून श्रेष्ठ कनिष्ठ कल्पना मानवतेविरोधी आहेत. जातीव्यवस्थेतील दोषामुळे प्रगती खुंटते. देशाचे हित सर्वोच्च मानून उच्च वर्णीयांनी श्रेष्ठत्वाच्या कल्पनेचा त्याग करत नवे आचार विचार स्वीकारून लोकशाही आणि समताधीष्टीत समाज निर्माण करावा असे त्यांचे मत होते. म्हणून त्यांनी भेदभाव करणाऱ्या व्यवस्थांचा निषेध केला.

विभक्त कुटुंब पद्धतीचा पुरस्कार

भारतात अनेक शतके संयुक्त / एकत्र कुटुंब पद्धत रूढ होती. या वारशाचा भारतीयांना अभिमान होता. परंतु उद्योग वृद्धीसाठी विभक्त कुटुंब पद्धतीच उपयुक्त असल्याने लोकहितवादी यांनी शतपत्रातील एका लेखात विभक्त कुटुंबपद्धतीचा पुरस्कार केला आहे.

व्यसनाधीनतेस विरोध

लोकहितवादींचा व्यसनांना विरोध होता. शतपत्रातील एक लेख मद्यपानासंबंधी आहे. त्यात ते पुण्यातील मद्यपींची आकडेवारीही देतात. मद्यपानामुळे पैसा शक्ती बुद्धी यांचा नाश होतो. दारिद्र्य येते. त्यामुळे कुटुंबावर उपासमारीची वेळ येते. थोडक्यात व्यसनामुळे सर्वस्व गमवावे लागते. त्यामुळे समाजविघातक व सामाजिकस्वास्थ्य बिघडविणाऱ्या कुटुंबाची वाताहत करणाऱ्या व्यसनाधीनतेस विरोध करतात.

सामाजिक सुधारणांसाठी राजकीय सुधारणा आवश्यक

इतर काही विव्दानांप्रमाणे लोकहितवादीही इंग्रजी राज्य ईश्वरी वरदान मानत होते. न्याय, प्रशासन व आरोग्य विषयक सुविधांसाठी लोकहितवादी इंग्रजांचे कौतुक करतात पण त्यांच्या दोषांवर टीकाही करतात. इंग्रजांची राजकीय सत्ता तात्पुरती असून ती कायम राहू नये असे त्यांचे मत होते. सामाजिक, धार्मिक व आर्थिक सुधारणांसाठी राजकीय सुधारणा व्हायला हव्यात असे त्यांचे मत होते. राजकीय सुधारणेचा मार्ग म्हणून त्यांनी भारतासाठी संसदेची मागणी (१८४८) केली होती. त्यांनी लोकशाहीचा पुरस्कार केला. थोडक्यात इतर सुधारणांसह राजकीय सुधारणांचेही लोकहितवादी पुरस्कर्ते होते. सामाजिक सुधारणांसाठी राजकीय घटक ही तेवढाच महत्त्वाचा असतो. थोडक्यात सामाजिक सुधारणांसाठी राजकीय सुधारणाही आवश्यक व पूरक आहे अशी त्यांची भूमिका होती.

मानवतावादी कामे

लोकहितवादी यांनी समाज उपयोगी कामांचा पुरस्कार केला. त्यांनी मोठ्याप्रमाणावर मानवतावादी कामे केली. दुष्काळ पूरग्रस्त भागात मदत देऊ केली. वार्डस १८५४ मध्ये कृष्णेला आलेल्या पुरामुळे मोठे नुकसान झाले तेव्हा लोकांना त्यांनी मदत केली. अशा कामांसाठी खर्च करण्यास अग्रक्रम दिला पाहिजे अशी त्यांची आग्रही भूमिका होती.

दानधर्म व देवळांसाठी खर्चास विरोध

धर्म म्हणजे सत्यनिष्ठा, समता आणि परोपकार म्हणजेच धर्म हा नैतिकतेवर आधारित असावा. धर्म माणसाला स्वावलंबी, स्वाभिमानाची बनविणारा असावा. कर्मकांड म्हणजे धर्म नव्हे. देव देवळात नाही तर मनात असतो. म्हणून धर्मात रूढ झालेल्या अनेक गोष्टींना लोकहितवादी विरोध करतात. लोकहितवादी ज्ञानप्रसारासाठी कार्य व खर्च दानधर्मापेक्षा महत्त्वाचा व आवश्यक मानतात. कारण दानधर्मांमुळे आळस वाढतो व फुकट घेण्याच्या सवयीने लोक कष्टापासून दुरावतात. म्हणून लोकहितवादी अशा खर्च व प्रथांना विरोध करतात. दानधर्मापेक्षा छापखाने काढून पुस्तके छापून राष्ट्राचे जास्त हित होईल असे त्यांना वाटे देऊळ बांधणे व तीर्थयात्रा म्हणजे धर्म नाही. उलट हाच पैसा वापरून शाळा, वाचनालये, कारखाने सुरू करा त्यातून लोकांच्या व देशाच्या गरजा भागतील असे लोकहितवादी म्हणतात. सरकारकडून दिल्या जाणाऱ्या दानाविरोधाठी लोकहितवादी यांनी लेखन केले कारण दिले जाणारे दान सत्कारणी व योग्य व्यक्तीस मिळत नसल्याचे त्यांचे मत होते यामुळे पुण्यातून लोकहितवादी यांना मोठा विरोधही सहन करावा लागला.

धर्मविषयक विचार

लोकहितवादींचा धर्माचा सखोल अभ्यास होता. त्यांचे लेखन याची साक्ष देते. लोकहितवादी हिंदू धर्माभिमानाची असले तरी त्यांना कर्मकांड मान्य नव्हते. त्यांनी जुन्या धर्मविषयक कल्पनांवर टिका केली आहे. ईश्वरावर श्रद्धा असावी पण काळानुसार शास्त्र बदलले पाहिजे. पुराणातील गोष्टी पुराणातच ठेवा. जुन्या ग्रंथातील तत्त्वे आज प्रमाण मानता येणार नाहीत. तसेच वेद व पुराणातील धर्म वेगळा असल्याचे ते सांगतात. त्यांनी मूर्तीपुजेला विरोध केला. पोटभरू धर्मवृत्तीमुळे नुकसान झाल्याचे मांडून लोकहितवादी प्रत्येकाला स्वतःच्या मतानुसार धार्मिक आचरण ठेवण्याचे स्वातंत्र्य असावे याचा पुरस्कार करतात. लोकहितवादी नीतीप्रधान धर्माचा पुरस्कार करत. थोडक्यात लोकहितवादी आचार धर्मापेक्षा काळाशी सुसंगत विचारधर्माचा पुरस्कार करतात

आर्थिक विचार

लोकहितवादींनी आपली आर्थिक दुरवस्था दाखविणारे लेखन मोठ्याप्रमाणावर केले आहे. लक्ष्मीज्ञान, ग्रामरचना, आणि हिंदुस्थानास दारिद्र्य येण्याची कारणे हे त्यांचे अर्थविषयक लेखन प्रसिद्ध आहे. शतपत्रातील लक्ष्मी दर्यापार गेली या लेखात त्यांनी आपल्या होणाऱ्या आर्थिक शोषणाकडे व त्यामुळे येथे निर्माण झालेल्या दुरवस्थेकडे लक्ष वेधले. इंग्रजांच्या डोईजड करामुळे दुरवस्थेकडे त्यांनी लक्ष वेधले. थोडक्यात आपल्या दारिद्र्यास सरकार जबाबदार आहे. त्यामुळे सुधारणांसाठी आपल्याला व्यापार उद्योग वाढविले पाहिजे. पैशासाठी काम व काम करण्यासाठी ज्ञान मिळविले पाहिजे असे ते मांडतात. थोडक्यात लोकहितवादी सर्वांगीण सुधारणेचा पुरस्कार करतात.

समारोप

लोकहितवादी यांनी जे सांगितले ते व्यक्तीगत जीवनात त्यांना कृतीत उतरवीणे शक्य झाले नाही पण यामुळे त्यांच्या कार्याचे मोल कमी होत नाही. लोकहितवादी यांनी लोकांना घडविण्यात मोलाचे काम केले आहे. तर मानवतावादी होते. त्यांनी व्यापक समतेचा आणि ज्ञान प्रसाराचा पुरस्कार केला. त्यांनी विज्ञाननिष्ठ दृष्टीकोन रुजविण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पडली. त्यांचे सुधारणा कार्य व्यापक व दिशादर्शक आहे. लोकहितवादींच्या सुधारणा कार्याचा गौरव करताना निर्मलकुमार फडकुले म्हणतात "सर्वांगीण सुधारणेचा अत्यंत प्रखर पुरस्कार करून सामाजिक आंदोलनास सामर्थ्य प्राप्त करून देणारा पहिला विचारवंत नेता म्हणजे लोकहितवादी होते." तर आचार्य जावडेकर लोकहितवादींच्या योगदानाचे महत्त्व सांगताना म्हणतात "सर्वांगीण सुधारणांचे सर्वव्यापक व सर्वस्पर्शी विचार लोकांपुढे मांडून त्यांना आपल्या आर्थिक व राजकीय अवनतीतून डोकेवर काढण्याचा नवा मार्ग दाखवून देण्याचे काम लोकहितवादी यांनीच केले." लोकहितवादींनी प्रारंभी महाराष्ट्रात आपल्या वाङ्मयीन कार्याने जनजागृतीचे मोलाचे काम केले म्हणूनच त्यांना राष्ट्रवादाचे आद्यप्रवर्तक ही म्हणतात.

संदर्भ

१. प्राचार्य अण्णासाहेब गरूड, प्राचार्य बी.बी.सावंत, 'महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास', कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, १९९५.
२. प्राचार्य डॉ.एस.एस. गाठाळ, 'महाराष्ट्रातील समाज सुधारक', कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, २०१६.
३. प्रा.डॉ.किशोरकुमार गव्हाणे, प्रा.डॉ.एस.पी.शिंदे, प्रा.डॉ.जयश्री कुलकर्णी, 'आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास इ. स. १८१८ ते इ. स. १९६०', अरूणा प्रकाशन, लातूर, २०१४.
४. प्रा.डॉ. विकास कदम, प्रा.डॉ. सुखदेव शिंदे, प्रा.रविराज कांबळे, 'महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास(इ. स. १८१८ ते इ. स. १९६०)', अरूणा प्रकाशन, लातूर, २०१४.
५. डॉ.एस. एस. गाठाळ, 'आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास (इ. स. १८१८ ते इ. स. १९६०)', कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, २००५.
६. डॉ.स्नेहल सोनवणे व इतर 'आधुनिक महाराष्ट्र (१८१८ ते १९६०)', सक्सेस पब्लिकेशन्स, पुणे, २०१४.